

Handelsgymnasiet – hhx

Kvaliteter og udfordringer

Handelsgymnasium

Arnt Louw Vestergaard
Rikke Brown
Birgitte Simonsen

Erhvervsskolernes Forlag

Handelsgymnasiet – hhx

Kvaliteter og udfordringer

Arnt Louw Vestergaard
Rikke Brown
Birgitte Simonsen

Erhvervsskolernes Forlag

**Handelsgymnasiet – hhx
Kvaliteter og udfordringer**

1. udgave, 1. oplag 2010
© Erhvervsskolernes Forlag 2010

Grafisk tilrettelæggelse:
Henrik Stig Møller
Dtp: Mette Nielsen
Tegninger: Mette Nielsen
Tryk: Scanprint
ISBN: 978-87-7082-109-4
Bestillingsnummer: 102002-1
Bogen er sat med ITC Legacy
Bogen er trykt på 115 g Silk

Fotos:
Peter Halskov, Fotovision

Mekanisk, fotografisk,
elektronisk eller anden gengivelse
af denne bog eller dele heraf er
ikke tilladt ifølge gældende dansk
lov om ophavsret.
Alle rettigheder forbeholdes.

Erhvervsskolernes Forlag
Munkehaten 28
5220 Odense SØ
info@ef.dk
www.ef.dk
Tlf. +45 63 15 17 00
Fax +45 63 15 17 28

”Forskningsprojektet gennemføres fra 2008-2010 af Center for Ungdomsforskning (CeFU), Danmarks Pædagogiske Universitetsskole (DPU), Aarhus Universitet (AU) i samarbejde med Danske Erhvervsskoler – Lederne. Projektet er finansieret af Undervisningsministeriet, Foreningen til Unge Handelsmænds Uddannelse (FUHU) samt CeFU. Derudover har følgende 28 handelsgymnasier bidraget til finansieringen: Esbjerg Handelsskole, Frederikshavn Handelsskole, CELF – Center for Erhvervsrettet Uddannelse Lolland Falster, Handelsgymnasium Grenå – Viden Djurs, Herningsholm Gymnasium – hhx Herning, EUC NORD, Holstebro Handelsskole, International Business College, Niels Brock – Copenhagen Business College, Handelsskolen København Nord, EUC Nordvestsjælland, CPH WEST, Varde Handelsskole og Handelsgymnasium, Handelsskolen Sjælland Syd, TietgenSkolen, Handelsskolen Minerva, Ringkjøbing Handelsgymnasium, EUC Ringsted, Selandia, Silkeborg Handelsskole, Skanderborg-Odder Handelsgymnasium, Skive Handelsskole, Svendborg Erhvervsskole, Vejle Handelsskole, Mercantec, Aalborg Handelsskole, Århus Købmandsskole og Erhvervsskolerne Aars.

Projektets forskerteam har bestået af forskningsassistenterne Arnt Louw Vestergaard, Henriette Tolstrup Holmegaard, Rikke Brown og professor Birgitte Simonsen, CeFU samt, på vegne af Danske Erhvervsskoler – Lederne, specialkonsulent Ulla Eriksen.

Der har været etableret en følgegruppe bestående af følgende medlemmer: Direktør Steen Sørensen, Handelsskolen Sjælland Syd (formand), direktør Poul Søb Jeppesen, Aalborg Handelsskole, uddannelseschef Steen Christensen, Viborg Handelsskole, vicedirektør Lars Halberg, EUC Nordvestsjælland, uddannelsesleder Dorte Mulvad, Minerva, rektor Peter Michael Kjærgaard, UC Herning, uddannelsesforstander hhx Marianne Munch Svendsen, Roskilde Handelsskole, specialkonsulent Ulla Eriksen, på vegne af Danske Erhvervsskoler – Lederne, direktør Frank Tonsberg, EUC Nordvestsjælland, vicedirektør Carl V. Korup, Vejle Handelsskole, rektor Jens Otto Petersen, Aalborg Handelsskole, direktør Per Skovgaard Andersen, Erhvervsskolernes Forlag, chefkonsulent Susanne Brandenborg Bock, FUHU.

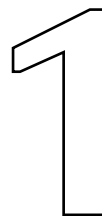
Følgegruppen og forskerteamet afholder to årlige møder i projektperioden.

Indhold

- 1 Resume og overordnede konklusioner 5
- 2 Om hhx og selve undersøgelsen 7
 - Forskningsprojektets mål 9
 - Projektets empiriske grundlag 9
- 3 Hhx og eleverne 10
 - Hvad tiltrækker eleverne til hhx? 11
 - Hhx-elevenes interesser og valg af studieretninger 12
 - Valg og søgningsmønstre 14
 - Hhx opleves som et stærkt og aktivt tilvalg 16
 - Valget af hhx som et fravalg af stx: 17
 - Vejledningens rolle i valget af hhx 18
 - Fagene 19
 - Vigtigt med eksempler 20
 - Anvendelighed og matematik 22
 - Direkte anvendelighed må ikke blive eneste vurderingskriterium 23
 - Snakkefag og facitfag 24
 - Undervisning og arbejdsformer 27
 - Projekt- og gruppearbejde 28
 - Klasserumsundervisning 30
 - Hhx-elevenes oplevelser af lærerne 32
 - Hvad oplever eleverne som svært ved at starte på hhx? 32
 - Overvejelser over frafald 34
 - Informations- og kommunikationsteknologi (IKT) i undervisningen 35
 - Elevernes erhvervsarbejde og hhx 38
 - Afrunding på hhx og eleverne:
 - Punkter til overvejelse 39
- 4 Læringsmiljøet på hhx 40
 - Det sociale fungerer godt på hhx – men der er plads til forbedringer 40
 - Mobning eller et underholdningsindslag, hvor du tilfældigvis er offeret? 41
 - Koblingen mellem det sociale og det faglige 42
 - Læringsmiljøet og kommunikationen i klassen 43
 - Studiemiljø 44
 - Afrunding på læringsmiljø:
 - Punkter til overvejelse 45
- 5 Hhx og fremtiden 46
 - Videreuddannelse og job 46
 - Afrunding på fremtid – job og videreuddannelse: Punkter til overvejelse 51

Resume og overordnede konklusioner

I denne folder sætter vi fokus på udvalgte temaer i forhold til undersøgelsen. Analyserne baserer sig på et empirisk grundlag, hvor det særligt er elevernes perspektiver, oplevelser og erfaringer, der gives stemme. I efteråret 2010 afsluttes projektet med en større forskningsrapport, hvori vi mere omfattende vil behandle kvaliteterne og udfordringerne ved hhx.

Det overordnede billede af hhx, som denne undersøgelse tegner, viser, at uddannelsen langt hen ad vejen lever op til elevernes forventninger til indholdet og formålet med uddannelsen. Eleverne er glade for uddannelsen, deres lærere og deres faglige niveau, og stort set alle eleverne er glade og tilfredse med at gå på hhx. Eleverne er meget tilfredse med store dele af undervisningen og fagene. Specielt det direkte anvendelsesorienterede aspekt ved hhx er noget, eleverne taler meget positivt om. Der er dog også en del af eleverne, der taler om, at hhx giver dem de videreuddannelsesperspektiver, de ønsker, og hhx er altså ikke entydigt rettet mod et job eller elevplads direkte efter hhx i elevernes perspektiv. En af hhx' særlige kvaliteter er derudover, at den evner at tiltrække mange elever fra relativt uddannelsesfremmede hjem, og derigennem er hhx i høj grad med til at sikre, at flere elever tager en gymnasial uddannelse.

Men undersøgelsen viser også, at der er plads til forbedringer på nogle områder. Eleverne efterlyser bedre og mere nuanceret viden og information om de muligheder, de får med handelsgymnasiet, samt hvad fagene på hhx, specielt de nye, indeholder.

Dette kunne muligvis også lette studiestarten, som nogle af eleverne påpeger kan være en overvældende oplevelse.

Det sociale miljø på hhx fungerer godt, men som denne folder viser, er der også plads til forbedringer på den front. I den sammenhæng er det centralt for eleverne, at de oplever, at der er gode rammer for det sociale liv og studiemiljøet på hhx. Hvad angår fagene, hvis formål og relevans i elevernes optik fremstår meget forskellige, kunne der med fordel i endnu højere grad arbejdes med at binde fagene sammen og understøtte elevernes muligheder for at se formålet og relevansen med alle fagene på hhx.

Som de sidste forhold vil vi her pege på forholdet mellem hhx som uddannelse til job og uddannelse til videreuddannelse og stille spørgsmålet, om der i endnu højere grad kan arbejdes med at gøre eleverne studieparate uden at miste de kvaliteter, der ligger i oplevelsen af hhx' direkte anvendelighed, som er en af de største tiltrækningskræfter ved hhx.

Folderen er bygget op i fire afsnit. Afsnit 2 giver en kort præsentation af hhx og af projektet. Afsnit 3-5 præsenterer resultater fra undersøgelsen. Hvert af disse afsnit afsluttes med en række punkter til overvejelse.

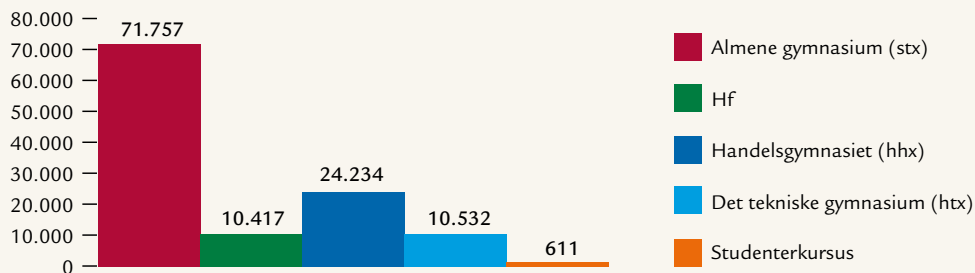
Om hhx og selve undersøgelsen

2

De seneste knap 20-30 år er der sket en del for hhx, både hvad angår elevtallet og selve uddannelsen. Fra uddannelsen formelt blev en gymnasial uddannelse i skoleåret 1991/92 og frem til 2005, hvor den 1-årige hhx nedlægges, svingede den årlige tilgang af hhx-elever omkring 11-12.000 elever. Siden 2005 har det årlige optag ligget ret stabilt på godt 9.000 elever (Kilde: Danmarks Statistik). Pr. 1. oktober 2008 udgjorde den samlede hhx-elevbestand 24.234, hvilket svarer til ca. 21 % af den samlede gymnasiale elevbestand på 117.551 elever (studenterkurser medregnet). Se figur 1.

Hvad angår uddannelsen kan der de senere år iagttages en øget tendens, henimod at gøre den mere alment dannende og individualiseret (blandt andet i form af flere valgmuligheder for eleverne og større mulighed for selvstændighed). Dette sætter sig også igennem i arbejdsformerne på hhx, der er i højere grad end tidligere er præget af projekt- og casearbejde

Figur 1: Antal studerende til gymnasiale uddannelser pr. 1. oktober 2008.
Kilde: Danmarks Statistik.

Med den omfattende 2005 gymnasireform er de forskellige gymnasiale uddannelser formelt set helt ligestillede. Det stiller de forskellige gymnasiale uddannelser over for den udfordring hver især at finde deres ståsted og balance mellem at være ligestillede som gymnasiale uddannelser og samtidig at profilere sig særskilt.

Forskningsprojektet *Læringsmiljø på hhx; kvaliteter og udfordringer*, som denne folder præsenterer udvalgte resultater fra, tager udgangspunkt i, at der er nogle forhold ved hhx, som fungerer godt, når det gælder rekrutteringen fra bredere sociale grupper end de øvrige gymnasiale uddannelser, og når det gælder interessen for at arbejde i erhvervslivet. Forskningsprojektets ambition er blandt andet at afdække, *hvorfor* disse forhold fungerer, for på den måde at kunne trække erfaringer videre – bl.a. til de andre gymnasiale uddannelser. Projektet har 4 delmål:

Forskningsprojektets mål

- At afdække, hvilke interesser og forestillinger hhx-eleverne kommer til uddannelsen med, hvilke forhold der har fået dem til at søge hhx, hvad de tror, hhx handler om, hvordan de gerne vil lære, og hvilke forestillinger de har om, hvad de skal bagefter.
- At afdække, om der er forskellige forståelser af, hvad hhx er, og hvad det vil sige at gå på hhx, hos elever, lærere og i uddannelsens indhold og arbejdsformer. Med denne viden kan der udvikles redskaber til at styrke de velfungerende sider af uddannelsen.
- At undersøge, hvilken indflydelse studiemiljø, sociale relationer og erhvervsarbejde har for elevernes uddannelsesforløb.
- At undersøge, hvordan undervisningen på hhx kan styrke overgangen til de videregående uddannelser.

Projektets empiriske grundlag

- En spørgeskemaundersøgelse blandt alle landets handelsgymnasieelever fra november 2008 til januar 2009. Næsten 11.000 har besvaret spørgeskemaet, hvilket er omkring halvdelen af landets hhx-elever.
- Interview med elever, lærere og ledere fra 3 forskellige handelsgymnasier.
- Observation af undervisning i 6 forskellige hhx-klasser på alle 3 årgange samt workshop med eleverne fra disse klasser.

I denne folder sætter vi fokus på udvalgte temaer i forhold til undersøgelsen. I den afsluttende forskningsrapport vil vi mere omfattende behandle kvaliteterne og udfordringerne ved hhx.

3

Hhx og eleverne

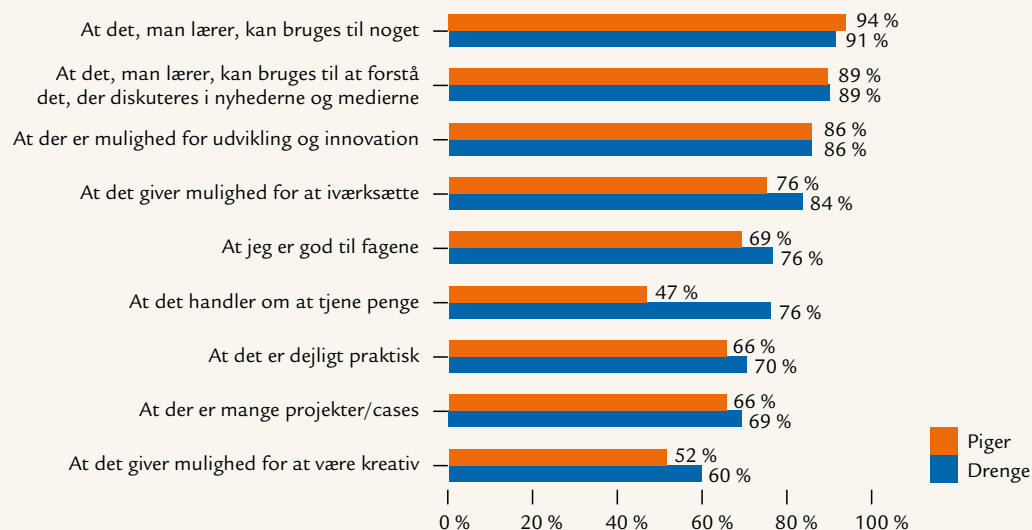
Hhx er den gymnasieuddannelse, der tiltrækker flest elever fra hjem, hvor forældrene ikke har en videregående uddannelse. Således har 59 % af eleverne i stx mindst en forælder med videregående uddannelse bag sig, mens tallene for hf og htx er hhv. 39 og 45 %. For eleverne i hhx er tallet en tredjedel (33 %) (særkørsel fra Danmarks Statistik for Gymnasieskolens Lærerforening baseret på unge på de gymnasiale uddannelser 1. oktober 2005). Tiltrækningskraften på elever, hvis forældre ikke har så høj uddannelse, er bestemt en af styrkerne ved hhx, som skal bibeholdes.

Hvad tiltrækker eleverne til hhx?

Men hvad er det, der tiltrækker eleverne til hhx? I spørgeskemaundersøgelsen spurgte vi eleverne, hvad de bedst kan lide ved hhx. Her viser det sig, at anvendeligheden er topscorer (92 % nævner dette). Mange nævner også udvikling og innovation (86 %) og iværksætteri (80 %). Se figur 2.

Figur 2: Hvad kan du bedst lide ved hhx? Andele af elever, som svarer enig eller meget enig. Mellem 10.363-10.383 har svaret på spørgsmålene.

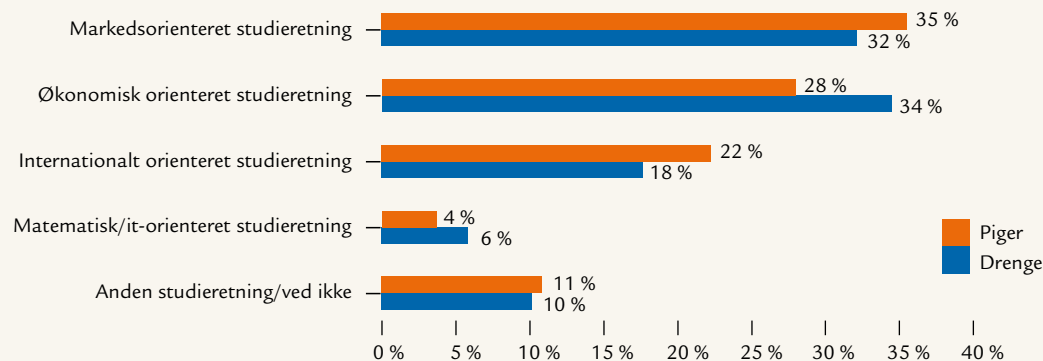

Flere drenge orienterer sig inden for det iværksættende og finansielle, mens flere piger orienterer sig i retning af det sproglige

Når man ser på, hvad det er, de to køn bedst kan lide ved at gå på hhx, minder pigerne og drengene meget om hinanden. Dog adskiller de sig markant fra hinanden ved, at langt flere drenge, nemlig tre ud af fire, fortæller, at noget af det, de bedst kan lide, er, at det handler om penge. Det gælder kun lige under halvdelen af pigerne. En anden interessant forskel er, at pigerne er mindre begejstrede end drengene for hhx' muligheder for at iværksætte og være kreativ. Ser man desuden på, hvilke studieretningsområder de unge går på, finder man, at det er blandt de drenge, som går på en markedsorienteret studieretning, man finder flest, der fortæller, at noget af det, de bedst kan lide ved hhx, er mulighederne for at være kreativ (64 % af dem). Der, hvor man finder færrest, som har det sådan, er blandt pigerne på økonomisk orienterede studieretninger. Også her er det dog næsten halvdelen, som synes, at mulighederne for at være kreativ er noget af det bedste ved hhx (46 %).

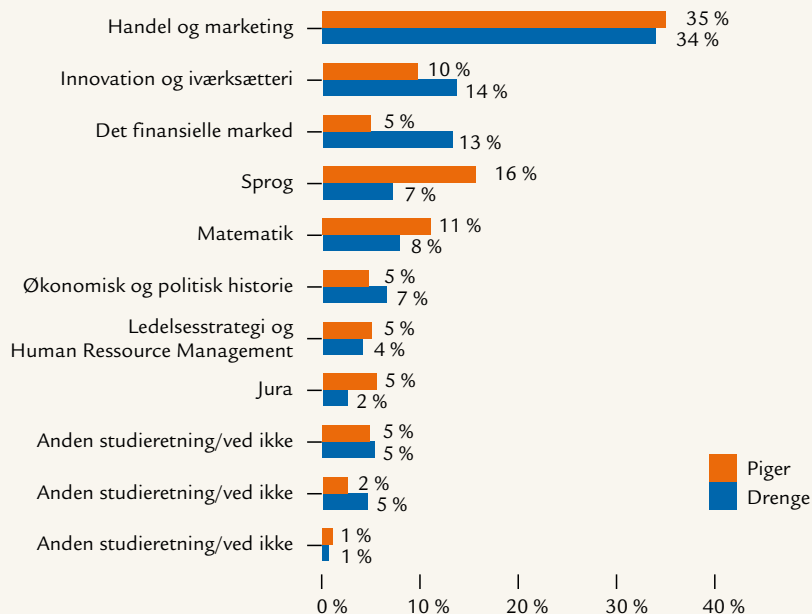
Hhx-elevenes interesser og valg af studieretninger

Men hvilke studieretninger og interesser er det så, der er dominerende hos eleverne? De mest populære studieretninger blandt eleverne i undersøgelsen er de markedsorienterede studieretninger (34 %) tæt fulgt af de økonomisk orienterede studieretninger (31 %). Internationalt orienterede studieretninger er valgt af 20 % af eleverne. Se figur 3.

Figur 3: Elever fordelt på studieretningstemaer.
10.357 har besvaret spørgsmålet.

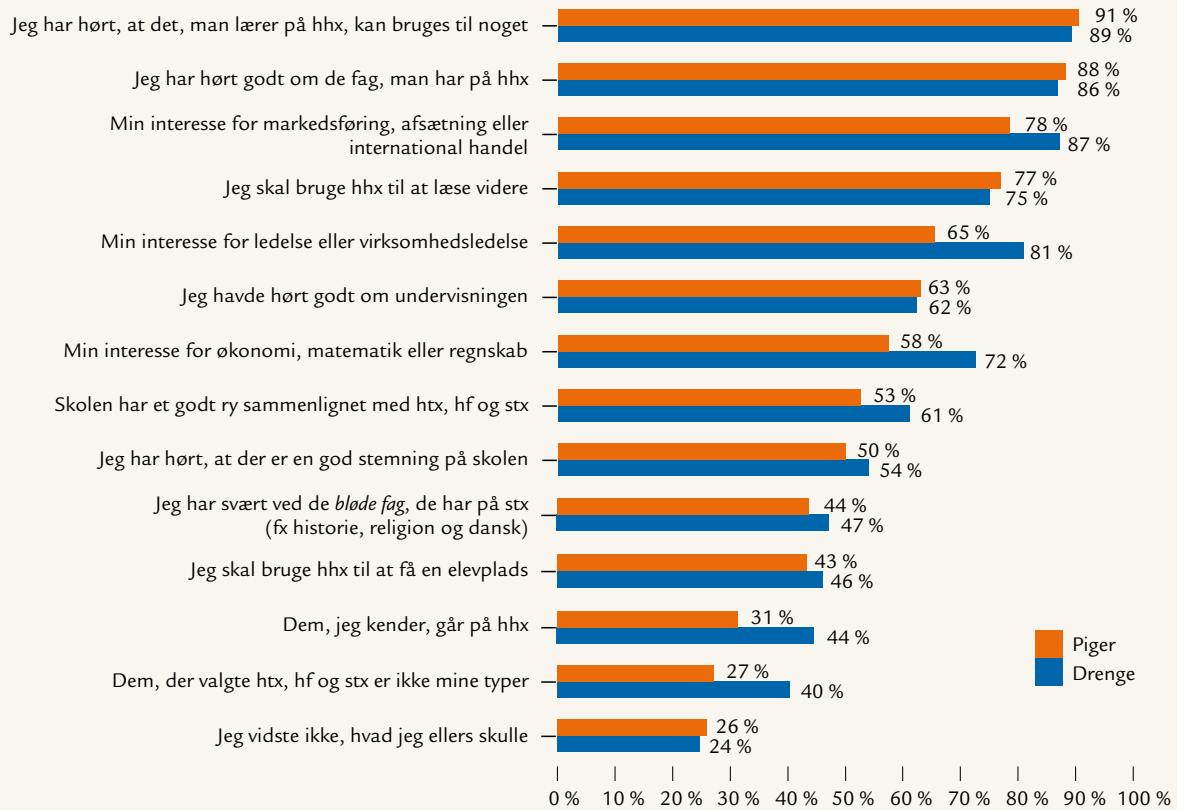
Hvad angår interesseområde har vi bedt eleverne udvælge det område, der interesserer dem mest ud fra interessekategorier, der går lidt på tværs af fagene på hhx. Det er dog ikke overraskende handel og marketing, der indtager en klar førsteplads (35 % interesserer sig mest for dette område). Hvad angår de øvrige placeringer, er der lidt forskelle på pigers og drenge interesser. En andenplads for drengenes vedkommende indtages af innovation og iværksætter (14 %) skarpt forfulgt af det finansielle marked (13 %), som kun 5 % af pigerne angiver. Pigerne andenplads indtages af sprog (16 %), som til gengæld kun 7 % af drengene angiver. På tredjepladsen for pigernes vedkommende kommer matematik (11 %). Hhx er en uddannelse med stort set lige mange drenge og piger, men der er altså nogle forskelle i de orienteringer, de gør sig undervejs i uddannelsen. Flere drenge orienterer sig inden for det iværksættende og finansielle, mens flere piger orienterer sig i retning af det sproglige. Se figur 2 og 4.

Figur 4: Hvilke områder inden for hhx interesserer dig mest? Et kryds. 10.473 har svaret.

Valg og søgningsmønstre

I spørgeskemaundersøgelsen skulle eleverne svare på, hvilke overvejelser de har gjort sig i forbindelse med valget af hhx. Her erklærer 90 %, at det var meget afgørende for dem, at man kan bruge det, man lærer på hhx, til noget, og næsten lige så mange (87 %) angiver, at det var afgørende for dem, at de havde hørt godt om fagene på hhx. 83 % erklærer sig enige eller helt enige i, at det var deres interesse for markedsføring, afsætning og international handel, der sporede dem i retning af hhx. Se figur 5.

Figur 5: Andele af elever, som svarer enig eller meget enig i, at det pågældende var afgørende, da de valgte hhx. Mellem 10.370 og 10.464 har svaret på spørgsmålene.

I interviewene med eleverne går dette mønster igen, og specielt en direkte og konkret anvendelighed i forhold til erhvervslivet er en dominerende begrundelse for valget af hhx:

Mange af hhx-eleverne ser deres valg af hhx som at gå imod strømmen

16

Int.: Hvad var vigtigt for dig, dengang du søgte ind på hhx?

Mikkel (3. år): Jamen, det er nok det der med, at det er rettet mod, at man kommer ud i handelsverdenen bagefter. Det er ikke så meget rettet mod, at du læser videre bagefter. Men også, fordi jeg gik med tanken efter folkeskolen, at jeg gerne ville være revisor, så det var jo den rigtige vej, så gymnasiet var ikke lige mig.

Anvendelighed i forhold til erhvervslivet er altså et vigtigt kriterium i valget af hhx, og det er også ofte et kriterium, eleverne vurderer undervisningen på hhx på baggrund af. Her er eleverne generelt set meget tilfredse med fagene og lærernes faglighed. Hhx er således på mange måder en succeshistorie, når det handler om sammenhængen mellem elevernes oprindelige forventninger til, at de skal kunne bruge deres gymnasieuddannelse til noget, og deres oplevelser af at gå på handelsgymnasiet.

Hhx opleves som et stærkt og aktivt **tilvalg**

Spørgeskemaundersøgelsen viser, at lidt over hver tredje af hhx-eleverne har været i tvivl om deres valg, men at næsten alle (96 %) er *tilfredse* eller *meget tilfredse* med at gå på hhx. Det er selvfølgelig positivt, at så mange er tilfredse med at gå på hhx, men hvad skyldes den indledende tvivl? Mange hhx-elever omtaler stx som det naturlige og sikre valg efter folkeskolen og det, som der bliver fortalt mest om i vejledningen i folkeskolen. Dette kan muligvis være en del af årsagen til den indledende tvivl ved at vælge hhx. Eleverne fortæller, at i den vejledning, de modtager i folkeskolen, anbefales hhx kun, hvis man ved, hvad man vil inden for erhvervslivet.

Mange af hhx-eleverne ser derfor deres valg af hhx som at gå imod strømmen. De oplever, at de har skullet tage et aktivt *tilvalg* af hhx til fordel for den naturlige og sikre stx-vej, som Sisse, en 2. års hhx-elev, her fortæller:

Altså dem, der tager stx, der er nok mange af dem, som ikke ville turde at bryde det der... altså dem der, som bare følger med. Men for os, som går herud, så tror jeg, vi har en lidt anden mentalitet.

Rektoren på en af de skoler, vi besøgte, er inde på noget af det samme og understreger, at dette forhold ved hhx-eleverne og deres tilvalg af hhx er vigtigt at have sig for øje i arbejdet med hhx-eleverne. Det er jo både udtryk for en styrke og kan skabe en følelse af sammenhold blandt eleverne, men samtidig har det også potentiale til at gøre eleverne usikre og skrøbelige, hvis de oplever modgang på uddannelsen og begynder at gøre sig overvejelser om, hvorvidt det nu også var det rigtige.

Valget af hhx som et fravalg af stx

Men der er også et andet forhold, som eleverne peger på som afgørende for deres valg af hhx. Mange af eleverne fortæller, at de har valgt hhx som et fravalg af nogle af de fag, man har på stx, som hhx-eleverne ikke kan se noget formål med. Her nævner eleverne ofte fysik, kemi, biologi, oldtidskundskab og musik. Hhx-eleverne ser endvidere stx som en direkte forlængelse af folkeskolen, hvorimod hhx opleves som et frisk pust og en mulighed for at starte forfra, som Shawn og Alberte, to 2. årselever, her diskuterer:

Shawn: Jeg tror, alle hhx-elever kan blive enige om, at man er glad for, man ikke har biologi og fysik, alle de der fag som man havde i folkeskolen, man synes ikke, at man kunne bruge dem til noget overhovedet, så det er nok det bedste ved at komme ud på hhx, de fag vi bruger, det ved vi er noget, vi kan relatere ud til det virkelige liv.

Alberte: Også fordi det er noget nyt, og man kender det ikke, så er det jo mere spændende end bare folkeskolen om igen.

Shawn: Ja lige præcis, og så virker det mere målrettet, hvorimod det almene gymnasium, så kører du bare folkeskolen på højere niveau.

hhx opleves
som et frisk
pust og en
mulighed
for at starte
forfra

Vejledningens rolle i valget af hhx

Vi har spurgt eleverne, hvad de forventede af hhx, inden de startede, og hvordan de oplevede starten. Her tegner der sig et interessant dilemma. De fag, som eleverne fremhæver som vigtige for deres valg af hhx, er oftest handelsfagene, men det er også de fag, som eleverne generelt er usikre over hvad indeholder. Det er måske ikke så underligt, da de jo netop er nye, og dermed har eleverne ingen erfaringer med fagene fra folkeskolen. Selvfølgelig er brobygningsforløbene og besøgene på de forskellige gymnasieretninger, som eleverne foretager i de afsluttende folkeskoleklasser, med til at afmystificere disse fag, og man kan nok heller ikke forvente, at man kan give et fuldstændigt billede af, hvad fagene og uddannelsen indeholder, før eleverne er kommet i gang. Dette til trods erklærer 40 % af eleverne sig *enige* eller *helt enige* i, at der mangler introduktion i forhold til at finde sig til rette socialt og/eller fagligt, og en del af de elever, vi har interviewet, efterlyser mere og bedre information og vejledning om, hvad fagene, specielt de nye fag, indeholder, og hvad man kan bruge hhx til.

Louise (1. år): Sådan noget som afsætning hvad det var, det var vi sådan i tvivl om. Det var et fag, man ikke havde haft i folkeskolen, og ikke rigtig havde fået en præsentation af det, så det var sådan lidt. Ok vi kaster os bare ud i det, og så må vi se, hvad det er.

Katja. Det var i hvert fald også i starten, der var mange, der var forvirrede om, hvad egentlig forskellen var på fagene.

Disse elever havde nok valgt hhx under alle omstændigheder, men en større forståelse for indholdet i fagene og uddannelsen, og hvad man kan bruge den til, kunne muligvis have lettet starten for nogle af eleverne. Dette er centralt at holde sig for øje i vejledningsarbejde med de kommende elever, både i forhold til at synliggøre hhx og vække potentielle hhx-elevs interesse for uddannelsen. Men det er også centralt i lyset af, at hhx er den af de gymnasiale uddannelser, der tiltrækker flest elever fra relativt uddannelsesfremmede

hjem. Hvis man kan lette overgangen fra folkeskolen til gymnasiet og uddannelsesstarten for denne gruppe af elever, er der sandsynligvis mindre risiko for frafald, og under alle omstændigheder kan det føre til en mere positiv oplevelse af mødet med gymnasiet.

Fagene

Hvis vi går et skridt tættere på undervisningen og fagene, tegner der sig også nogle interessante billeder. I interviewene fortæller eleverne om de forskellige fag på hhx, hvilke de godt kan lide, og hvilke de ikke er så begejstrede for, samt hvilke fag de synes er svære. Lidt groft deler eleverne fagene op i nogle klumper. De taler om 'de nye fag', 'de gamle fag', matematik og sprogfagene.

De 'gamle fag' er de fag, eleverne kender fra folkeskolen. De nye fag er fag, som de ikke har mødt før: Afsætning, international økonomi (IØ), virksomhedsøkonomi (VØ) og i nogen grad kulturforståelse. Disse fag er ikke belastet af eventuelle dårlige erfaringer fra folkeskolen og er centrale i oplevelsen af, at hhx er den føromtalt mulighed for at starte forfra.

Derudover kan eleverne generelt rigtig godt lide disse fag, og de forbinder dem meget med grunden til, at de valgte hhx, og hvad de synes, hhx handler om. Det, som også fanger elevernes interesse ved disse fag, er deres klare og tydelige direkte anvendelighed, og fagene er centrale i oplevelsen af, at uddannelsen dermed leder direkte frem til et job, hvor man kan tjene gode penge, som Signe, en 1. årselev, fremlægger det:

Signe: Her der lærer du afsætning, og du lærer at sælge og reklamere osv., og det kan du jo bruge direkte bagefter. Så jeg tror måske også, det er en lidt lettere udvej, hvis man gerne vil inden for handel. Jeg tror også, jeg sammenligner det lidt med at tjene gode penge, jeg ved ikke hvorfor altså. Jeg tænker bare hhx, altså det er bare lig med gode jobs og penge.

”Her der lærer du afsætning og du lærer at sælge og reklamere osv. – og det kan du jo bruge direkte bagefter.”

Fagets klare relevans gør eleverne meget motiverede ...

Netop afsætning er et af yndlingsfagene blandt eleverne. Dels oplever eleverne, at faget har virkelig meget med handel og marketing at gøre, og så er der det psykologiske aspekt af faget også, hvor man fx kan lære sig, hvordan folks adfærd kan påvirkes af reklamer. Det er ikke, fordi de synes, faget er specielt nemt, men det gør ikke noget. Fagets klare relevans gør eleverne meget motiverede for det, og at faget er svært, opleves bare som en udfordring:

Brian (1. år): Allerbedst kan jeg lide afsætning, fordi jeg synes, det er ligesom hele grunden til, at man går her, det er jo for at lære lidt om handel og om, hvorfor eller hvordan det fungerer eller sådan noget.

Ann: Og man skal også bruge bogen for at finde ud af noget, i stedet for det hele bare er viden, der sidder på ryggraden. Så jeg synes også, man får noget udfordring i afsætning, det er måske der, jeg synes, vi får den udfordring.

Anvendeligheden af fagene er altså central for eleverne. Både hvad angår valget af hhx, og hvad angår vurderingen af undervisningen og fagene. Og her fremhæves ofte 'de nye' handelsrelaterede fag. Disse fag indtager altså umiddelbart en privilegeret position i elevernes perspektiv.

Vigtigt med eksempler

I forbindelse med fagene og det at lære sig fx virksomhedsøkonomi eller afsætning fremhæver stort set alle eleverne i spørgeskemaundersøgelsen, at det er godt, hvis der inddrages eksempler fra virkeligheden i undervisningen (97 %), og i interviewene fremhæver eleverne det ligeledes som godt, hvis læreren har erhvervs erfaring at trække på og kan komme med praktiske eksempler undervejs i undervisningen. Eleverne oplever, at dette fremmer deres motivation og læring:

Shawn (2. år): Jeg synes, vores lærer han er super professionel, og han har styr på det, og så har han selv været ansat i masser af virksomheder i markedsafdelinger og har skrevet en af vores lærebøger, så han er nærmest lærebogen ikk' – og han er super god. Jeg har stor respekt for ham, han er en rigtig god lærer.

Det, at man som lærer har praktiske erfaringer fra en virksomhed, giver ifølge hhx-eleverne autoritet og respekt, og læreren kommer til at fungere som et forbillede for dem. Dette perspektiv på, hvad der gør en god hhx-lærer, nuanceres lidt af rektoren på en af de skoler, vi besøgte. Han påpeger, at en hhx-lærers kompetencer bør være en god blanding af en videregående uddannelse og erfaringer fra erhvervslivet. Det ene kan ikke gå uden det andet, fortæller han.

Anvendelighed og matematik

Anvendelighedskriteriet stiller altså fagene lidt forskelligt i elevernes perspektiv. Der er jo forskel på fagene og formålet med dem, og det er ikke alle fag, der har samme direkte forbindelse til virkeligheden, som eleverne efterspørger. Fx et fag som matematik oplever de fleste elever som et meget svært og abstrakt fag, hvor det går meget stærkt, og hvad angår anvendeligheden af faget, savner eleverne noget. De kan generelt ikke se, hvad de skal bruge det til, og efterlyser, at det bliver gjort relevant og i højere grad relateres til de øvrige økonomiske fag på hhx:

Allan (2. år): Som der også blev sagt i klassen her den anden dag, så synes jeg også, man mangler lidt at få at vide, hvad det egentlig er, vi kan bruge det til. For en eksponentiel funktion – jeg har jo ingen anelse om, hvad fanden jeg skal bruge det til, og det er jo også med til at få det til at være lidt kedeligt, for hvad fanden skal jeg egentlig bruge det til? Men selve læreren er jo virkelig, virkelig dygtig, og jeg tror snart, han skriver sin egen matematikbog, for han er ret utilfreds med den, vi har nu. Så læreren han kunne ikke være meget bedre. Han er næsten for god nogle gange! Det går næsten lige lidt for hurtigt!

Så det drejer sig måske om, at det tydeliggøres for eleverne, hvad det er, det handler om i matematik, hvad de kan forvente sig i og af faget. At anvendeligheden kommer ind i og med, at de via matematikken lærer sig nogle grundlæggende redskaber, som skal anvendes i mange af de andre fag, de har. Der er tilsyneladende en pædagogisk og didaktisk opgave, der skal arbejdes med i forhold til matematik. Faget er jo centralt og vigtigt på hhx, men for mange af eleverne er dette svært at se.

Direkte anvendelighed må ikke blive eneste vurderingskriterium

Hvad med de andre fag som fx dansk og samtidshistorie eller sprogfagene? Og hvad med en lærer i afsætning, der ikke har erhvervs erfaring? Er han eller hun på forhånd dømt ude? Skal eleverne hele tiden føle, at faget er interessant og spændende, og at de kan bruge det til noget? – Skal de hele tiden kunne se den direkte anvendelighed? Hvis man som lærer altid lægger emner så tæt op ad elevernes horisont som muligt, hvilket i nogle sammenhænge kan være en udmærket læringsstrategi, kan der være en risiko for, at elevernes vurderingskriterium for god undervisning ikke nuanceres og udfordres tilstrækkeligt, og dermed understøttes elevernes umiddelbare (snævre) præferencer i forhold til fagene på

”... eksponentiel funktion – jeg har jo ingen anelse om, hvad fanden jeg skal bruge det til ...”

hhx. Dette kan betyde, at der er fag, der har svært ved at trænge igennem til eleverne, som fx dansk:

Sisse (2. år): Jeg kan slet ikke se, hvad jeg skal bruge det (dansk, red.) til altså overhovedet. Hvorfor det er interessant for mig? Jeg kunne sagtens gå igennem uden at vide altså hvem Steen Steensens Blicher er.

Dermed er der risiko for, at relevant (alment) gymnasiefagligt indhold afvises af eleverne, fordi de ikke umiddelbart kan se, hvad de skal bruge det til. I forlængelse af dette er det også et spørgsmål, om eleverne ved tilstrækkeligt om, hvilke anvendelsesmuligheder der er for fagene på længere sigt. Dette kalder på, at andre relevanskriterier end elevernes umiddelbare og snævre praktiske anvendelighedskriterium bringes i spil. Det kræver selvfølgelig, at lærerne er i stand til at håndtere disse afvisnings- og forkastelsesmønstre fra eleverne.

Snakkefag og facitfag

Eleverne opererer også med en anden opdeling af fagene på hhx i 'snakkefag' og 'facitfag'. I snakkefagene er det begrundelser og argumenter, der gælder som facit, og ikke facit i sig selv. Det er ofte samfundsfag, dansk, sprogfagernes kulturdeltagelse og på nogle punkter VØ og afsætning, eleverne oplever som snakkefag. I facitfagene er der et svar, der gælder. Her opleves matematik som et rent facitfag, men VØ regnes også til denne kategori, hvad angår økonomi- og regnskabsdelen af faget, og afsætning hvad angår modellerne, som de skal lære at anvende rigtigt, som fx værdikæden. Disse forskellige typer af fag og faglighed appellerer til forskellige elever. Nogle af eleverne, som Martin i citatet herunder, fremhæver netop det ved snakkefagene, at det er argumentet, der tæller, og det opleves som positivt, at der er rum til, at man kan komme med egne meninger og holdninger:

Martin (2. år): Altså, man kan altid komme med sin mening. Så skal man diskutere for eksempel i afsætning, om det er den rigtige måde at gå frem på, og så siger læreren, at hun synes det og det, og så kan man komme frem til sådan en... i stedet for, at der var sådan en løsning, der er lagt fast på forhånd. Det synes jeg er fedt, at der er forskellige svar for eksempel.

”Det er fedt, at der er forskellige svar”

25

Denne type af faglig interesse i at diskutere sig frem til fælles forståelser og løsninger er altså noget, der fanger nogle af eleverne. Disse elever oplever det som motiverende og udviklende at opdage, at de drages med ind i undervisningen og, at deres mening tæller, hvis de kan argumentere for den, og denne opdagelse gør, at lysten til at deltage i undervisningen øges. Særligt samfunds-faget fremhæves her af mange af eleverne som et fag, der ansporer deres motivation for at deltage. De oplever, at relevante og aktuelle ting tages op, og at lærerne inviterer dem ligeværdigt inden for i et fælles refleksionsrum:

Shawn (2. år): Hun (samtidshistorielæreren, red.) taler ikke ned til os, nogle lærere de kan tale sådan, som om de har autoriteten, og vi skal bare høre efter, hvor hun vil hellere høre, hvad vi mener og så måske rette lidt på det i stedet for selv at skulle udlægge en masse ting, som vi bare skal høre efter.

Int.: Gør hun noget specielt for at fange jeres interesse så?

Shawn: Hun spurgte jo os, hvad vi ville lære. Det var lidt mærkeligt, synes jeg. Hun spurgte os om, hvad vi ville lære som en sidste ting i vores pensum og der var det, at vi kom ind på det der bandekriminalitet.

Int.: Men gør det så noget i forhold til, hvordan I går til det projekt, når I selv har valgt det?

Shawn: Det forhøjer interessen, kan man sige, når alle er med på den.

”... det at man har et regelsæt at gå ud fra ved et fag, det er lækkert.”

Et snakkefag som samfundsfaget indeholder altså nogle elementer, der fanger nogle af eleverne, men ikke alle. Som afsætningslæreren i citatet herunder fortæller, så oplever han, at når det kommer til de blødere dele af faget, hvor der skal argumenteres og diskuteres, så står hans elever af:

Finn: For jeg oplever det der, når jeg snakker om de sådan blødere del af faget, og dem har vi jo, alt det der logistik og sådan noget, hvor man skal diskutere på den ene eller anden side, hvad taler for det, og hvad taler imod og sådan noget, der oplever jeg, der er rigtig mange, der ikke er aktive.

Udfordringen i snakkefagene handler altså om at få eleverne til at diskutere og reflektere og forholde sig kritisk. Det handler om, at eleverne bryder koden for snakkefagene og 'opdager', at det er argumentet, der tæller som facit, og ikke facit i sig selv. Denne kode kan være vanskelig at bryde, hvis man har en tilgang til læring og undervisning, der er præget af at finde ud af, hvad der er rigtigt og forkert, hvad der gælder, og hvad der ikke gælder. Omvendt er facitfagene rigtig gode til at fange den type af rigtig/forkert tilgang hos eleverne:

Jesper (1. år): Det er også fordi, der er en løsning, og så er det det. Det kan så også godt være negativt, men det, at man har et regelsæt at gå ud fra ved et fag, det er lækkert. Hvor man kan sige afsætning, det er meget din holdning af, hvordan er et marked og sådan.

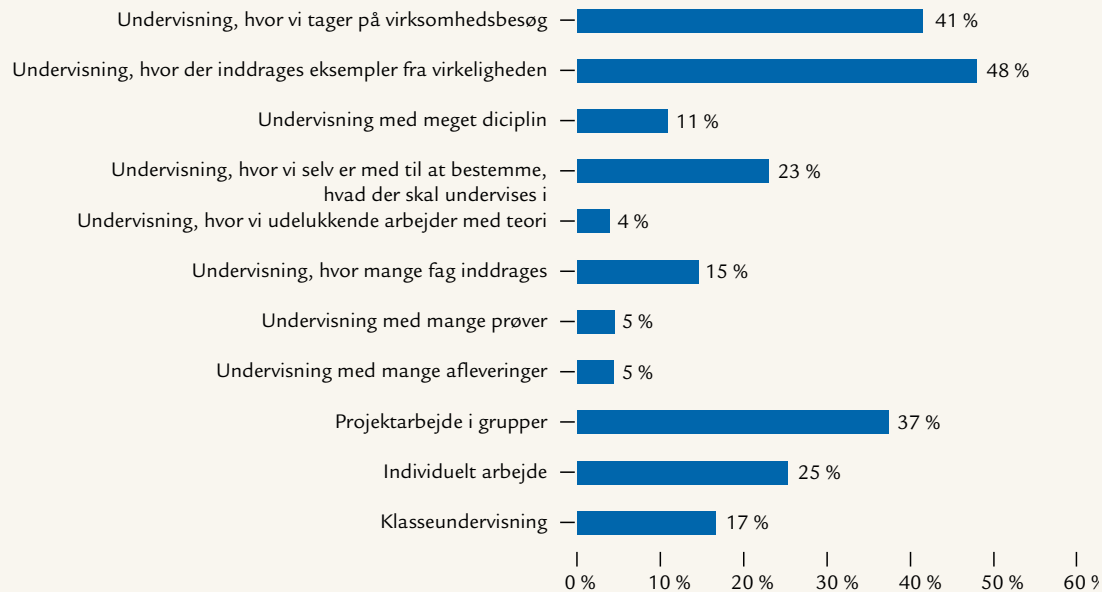
I forhold til de fag, hvor tingene kan vendes og drejes, og man aldrig kan være helt sikker på, om det er rigtig eller forkert, fremstår matematik mere entydig og håndfast. Her er det et facit, og det kan ikke diskuteres. Det kan så være svært at finde det rigtige facit, men man ved i hvert fald, når man har fundet det, og det er netop elementet af klar og entydig evaluering, der motiverer ved facitfagene.

Undervisning og arbejdsformer

I forhold til, at der de senere år er kommet mere projekt- og gruppearbejde på hhx, er det interessant at konstatere, at projektarbejde i grupper er den arbejdsform, flest elever i undersøgelsen *virkelig godt* kan lide. (37 % nævner projektarbejde i grupper. Individuelt arbejde: 25 %. Klasseundervisning: 17 %). Se figur 6.

Eleverne i interviewene afviser ikke som sådan bestemte undervisnings- og arbejdsformer, men de giver udtryk for, at de oplever, at de kan forskellige ting. En general tendens er dog, at det altid opleves positivt, når lærerne varierer mellem forskellige undervisnings- og arbejdsformer og tilsvarende negativt, hvis der bliver

Figur 6: Hvilke undervisningsformer kan eleverne godt lide? Andele, som har svaret 'virkelig godt'. Mellem 10.159 og 10.203 har svaret på spørgsmålene.

anvendt den samme form hele tiden. Men hvad er det så, eleverne godt kan lide ved de forskellige undervisnings- og arbejdsformer? Lad os kigge nærmere på projekt- og gruppearbejde overfor tavle/klasseundervisning.

Projekt- og gruppearbejde

Noget af det, eleverne fremhæver ved at arbejde i grupper med et projekt, når det fungerer godt for dem, handler dels om, at de selv har ansvar for arbejdsprocessen. De kan selv skrue op og ned for tempoet, når de har behov for det. Og så er det også en virkelig stor tilfredsstillelse at frembringe et større produkt, som de selv har haft ansvaret for:

Tais (2. år): Jamen, det er også det dér med, at man kan selv sådan lige styre og tænke, nu har vi arbejdet hårdt en time, nu kan vi godt lige holde et stykke tid, hvor vi ikke lige behøves arbejde så seriøst. Og så også det der, som Thomas siger, med, at når man kommer med en opgave, og man virkelig føler, at 'det her har jeg kraftedeme lagt meget arbejde i, og jeg er sikker på at få en god karakter for det'.

Interviewene med eleverne peger også på, at det gode gruppearbejde handler om gruppernes sammensætning. For at grupperne skal fungere, skal der være en god dynamik i gruppen. Derfor kan det faktisk både være en positiv og en negativ oplevelse at være i gruppe med sine venner. Positivt forstået på den måde, at man snakker godt sammen, at det er lettere forstå hinanden og lettere at sige fra over for hinanden. Udfordringen er, at man ikke nødvendigvis har samme faglige niveau eller ambitionsniveau, blot fordi man er venner. Og nogle elever påpeger, at der er en risiko for, at der kan gå for meget hygge i den, så man ikke får lavet det, man skal. Omvendt kan det være en fordel at være i gruppe med folk, men ikke kender så godt, men hvor man har samme faglige niveau og ambitioner med projektets resultat.

Derfor er det heller ikke entydigt, om eleverne foretrækker, at læreren sammensætter grupperne, eller de selv får lov. Det er nok snarere sådan, at eleverne gerne vil have lidt af begge modeller, da de kan noget forskelligt. Det er faktisk en ret vanskelig størrelse det her med gruppearbejde, for det blander sig med de sociale relationer, eleverne har til hinanden, og det kan fx være svært at sige til en af sine venner eller veninder, at man gerne vil prøve at være i gruppe med nogle andre. Derudover er der det element i det, at eleverne godt engang imellem vil arbejde alene for at få en fornemmelse af, på hvilket niveau de rent fagligt befinder sig, og det at arbejde i grupper kan betyde, at nogle af eleverne nogle gange føler, at de ikke får udnyttet deres evner godt nok.

Her er der også forskel på, om gruppearbejde handler om nogle spørgsmål, man skal arbejde med i en ½ times tid for at mødes og lave en opsamling i klassen, eller om gruppearbejdet handler om et længerevarende projektforsløb. Men uanset hvilken form for gruppearbejde, der er tale om, så er det vigtigt for eleverne, at de kender rammerne for arbejdet, og hvad der skal til for at imødekomme kravene til produktet. Ellers kan en positivt vurderet arbejdsform som projekt- og gruppearbejdet blive en negativ læringsoplevelse for eleverne:

Kamille (1. år): Jeg synes, den oplevelse læreren... de havde ikke rigtig... de kom bare med 'lav din egen virksomhed'! Vi stod bare sådan lidt. Og til sidst så kom læreren, og så skulle du måske have gjort det sådan og sådan. Vi vidste jo ikke, hvordan vi skulle gøre altså. Så havde jeg sagt, vi måske kunne tage et eksempel, inden vi skulle i gang med en opgave. Fx sådan og sådan, det er nogle, de tidligere år har lavet. Og sådan kunne I gøre, og det er de krav, I har, og sådan og sådan, det er det, I skal komme ind på.

Lotte: De kommer sådan til os: 'Måske har I ikke brugt nok teori'. Jamen, vi vidste ikke, hvor meget teori vi skulle bruge! De skrev: 'Lav din egen virksomhed og beskriv den, og sig, hvordan I gerne vil have den'. Så er det også bare lidt svært at vide, hvor mange sider teori de gerne vil have, og hvor meget bilag og hvor meget generelt de gerne vil have.

... de kom bare med "lav din egen virksomhed"!

Overordnet kan man sige, at organiseringen og rammesætningen af gruppearbejdet er noget, læreren skal have i fokus. Der skal være en god styring af gruppedannelsen og formålet med og rammesætningen af gruppearbejdet. Og så er det vigtigt, at læreren ikke trækker sig fra gruppearbejde, når opgaven er givet. Eleverne kan være i tvivl om, hvorvidt de er på rette spor, og her vil de gerne have, at læreren er opmærksom undervejs og får tjekket op på, om det går, som det skal, og ikke overlader det helt til elevernes eget ansvar.

... organiseringen og rammesætningen af gruppearbejdet er noget, læreren skal have i fokus

Klasserumsundervisning

Som nævnt er eleverne ikke som sådan afvisende over for bestemte undervisnings- og arbejdsformer, og de kan godt se, at klasserumsundervisning kan være nødvendig nogle gange, fx når der er nye begreber eller modeller, der skal introduceres. Men hvad skal der ifølge eleverne til, for at denne undervisningsform opleves som god og lærerig? Her peger eleverne på et par forhold, det er værd at holde sig for øje. Dels er der lærernes tilgang til eleverne, som vi har været inde på før. Eleverne understreger, at det er vigtigt, at lærerne tager dem alvorligt, og at de giver plads til, at de kan spørge, hvis der er noget, de er i tvivl om. Også anden gang, som en af eleverne, vi interviewede, fortalte os på baggrund af en oplevelse, hvor han undlod at spørge igen, fordi læreren blev utålmodig og irriteret første gang. Samtidig er eleverne af den opfattelse, at det er lærerens ansvar og rolle som leder af klassen at sørge for, at alle er med, og at alle får plads til at sige noget – ikke bare dem, der altid sidder med fingeren oppe:

Int.: Okay. Hvad så med tavleundervisningen?

Asger (1. år): Det kan også være meget godt, hvis der bare ikke er for meget af det. Der synes jeg også, læreren har meget ansvar for at tjekke, at alle er med. Ikke bare spørger dem, der har fingeren oppe, men også dem, som bare sidder og kigger. Og det er der nogle lærere, der ikke er så gode til, det er der så andre, som er gode til.

Læreren har altså et ansvar som den faglige autoritet i klasserummet. Dels i form af en faglig pædagogisk opgave i at sikre det faglige niveau. Dels en didaktisk pædagogisk opgave i at sikre, at undervisningen er tilrettelagt, så den møder elevernes forudsætninger og deltagelsesmåder, og så mange elever som muligt gives adgang til den faglige kommunikation i klassen.

Et andet forhold, det er værd at holde sig for øje i forbindelse med undervisnings- og arbejdsformerne, er fagene og den forskel på fagene, der er. Nogle fag indbyder mere til klasseundervisning og andre mere til, at andre arbejdsformer i højere grad inddrages. Ulla, som underviser i erhvervsret, fortæller om sine overvejelser i den forbindelse:

Hvis vi tager faget erhvervsret, så inviterer det til rigtigt meget tavleundervisning, og det inviterer til det, fordi de skal igennem en juridisk disciplin, som det er svært at sidde og blive enige om i en gruppe. Der bliver jeg simpelthen nødt til fagligt at lære dem nogle begreber, som de måske ikke kender fra deres hverdag. Der er masser af emner inden for erhvervsretten, de skal diskutere, lige så snart vi er ovre på opgavesiden, hvor de skal finde juridiske løsninger, så er vi der, men for at finde juridiske løsninger skal de simpelthen have et fundament for at kunne løse dem, og det skal jeg give dem, selvfølgelig i fællesskab fra tavlen.

Hhx-elevernes oplevelser af lærerne

Hvad angår lærer/elevrelationen og lærernes faglighed synes 2 ud af 3 af eleverne, at de har gode lærere, og næsten alle elever (92 %) erklærer sig *enige* eller *helt enige* i, at de oplever, at lærernes faglige viden er opdateret (heraf 27 % *helt enige*). Derudover oplever de allerflESTE elever (82 %), at lærerne godt kan lide dem, og over halvdelen (57 %) giver udtryk for, at de oplever en tæt og åben kontakt til lærerne. For at nedbringe frafaldet på ungdomsuddannelserne samt sikre gode ungdomsuddannelser med klare faglige profiler er velforberejdede og fagligt dygtige lærere, der evner at indgå i respektfulde og nærværende relationer med eleverne, afgørende. Set i det lys tegner undersøgelsen et billede af, at hhx er på rette spor, hvad angår elevernes oplevelser og erfaringer med lærerne på hhx.

Hvad oplever eleverne som svært ved at starte på hhx?

Når vi spørger eleverne, hvordan de oplevede det at starte på handelsgymnasiet, giver mange udtryk for, at det er en positiv oplevelse. De fortæller, at de møder mange nye og spændende fag og mange nye kammerater, som har de samme interesser som dem

selv. Men der er også en anden historie at fortælle om oplevelsen af starten. Nogle af eleverne oplever, at der er et stort spring fra folkeskolen, hvor de har haft nogle velkendte rammer og lærere, der kender dem godt, til handelsgymnasiet, hvor de oplever en større afstand til lærerne og et krav om, at de tager mere ansvar for deres egen læring og uddannelser. Det kan tage pusten fra en, hvis man ikke er forberedt på det. Samtidig har en stor del af hhx-eleverne som nævnt en relativt uddannelsesfremmed baggrund, og for mange af dem er hhx også det første møde med en bestemt måde at tale på og nogle ord og begreber, de ikke er stødt på før. I lyset af, at alle overgange fra et uddannelsesniveau til et andet er forbundet med øget risiko for frafald, kan det være en god ide at ofre ekstra tid og kræfter på at lette denne overgangsperiode for eleverne. Og det handler ikke nødvendigvis (kun) om store forkromede løsninger, men om helt konkrete og praktiske ting, som eleverne står usikre over for i starten:

Martin (2. år): Det var en meget stor omvæltning. Jeg har ikke nogle storebrødre, jeg anede ikke en dyt om det her. Det virkede, som alle vidste mere end mig herude. De kaldte timerne moduler, og jeg vidste ikke engang, hvad et modul var, lige da de sagde det. Og nu skal I over i Siestaen, og alle vandrede bare helt naturligt derover, og jeg anede ikke, hvor det var.

Int.: Hvad gjorde du for at finde ud af, hvordan skolen hang sammen?

Martin: Observerede andre. Og spurgte... Jeg vil sige, da jeg skulle herud, jeg var så positiv omkring det hele, så jeg tog det bare, som det kom, og var bare glad og tog imod det.

”Det virkede, som alle vidste mere end mig herude. De kaldte timerne moduler, og jeg vidste ikke engang, hvad et modul var”

Som Martin fortæller, oplevede han mødet med handelsgymnasiet som at komme til en fremmed verden, hvor alle andre vidste meget mere end han selv. I Martins tilfælde har det ikke haft den store betydning, for som han siger, så var han så positiv omkring det hele, at det ikke slog ham ud. Men det er ikke sikkert, at alle nye hhx-elever formår at have den tilgang til det, og hvis man har været lidt i tvivl om valget af hhx, kan sådanne oplevelser være med til, at man gør sig seriøse overvejelser over, om det er her, man skal være.

Overvejelser over frafald

I undersøgelsen svarer 28 %, at de har overvejet at springe fra hhx, heraf har 44 % overvejet det seriøst i længere tid. Hvis man kigger på disse tal i forhold til uddannelsesniveaue hos elevernes forældre, viser det sig, at de elever, som har en forælder, der ikke har mere uddannelse end grundskolen, er de mest tilbøjelige til at overveje at afbryde hhx (blandt de unge, hvor moren kun har grundskole eller mindre, siger 33 %, at de har overvejet at afbryde uddannelsen, og gælder det faren, overvejer 31 %). Så snart forældrene har, hvad der svarer til en ungdomsuddannelse (mindst en erhvervsuddannelse eller studentereksamen), har det imidlertid ikke betydning for de unges overvejelser om at afbryde hhx, hvilket uddannelsesniveau forældrene i øvrigt har. Vi har ikke fundet nogen sammenhæng mellem forældrenes uddannelsesbaggrund og hvorvidt overvejelserne om at afbryde hhx har været forbigående eller mere seriøse. I denne forbindelse skal det nævnes, at projektet ikke er en frafaldsundersøgelse, og at de unge, som er med i undersøgelsen, således er dem, der fortsat går på hhx, og ikke unge, der faktisk har valgt at afbryde.

Informations- og kommunikationsteknologi (IKT) i undervisningen

I de fleste klasser, vi har observeret, havde stort set alle eleverne bærbare pc'er stående fremme på deres bord, og langt de fleste handelsgymnasier har trådløst netværk på skolen. Hhx er altså med helt i front, hvad angår tilgængeligheden af IKT i uddannelsen. Men spørgsmålet er, hvordan det er til stede, hvordan det inddrages, og hvilken betydning tilstedeværelsen af bærbare pc'ere og andre IKT-baserede teknologier og deres mange forskellige muligheder har for læringsrummet og for de relationer, det er muligt at etablere, dels mellem eleverne og dels mellem elever og lærere. Bærbare pc'er og muligheden for at gå på internettet kan både bruges fornuftigt og relevant i forhold til fagene og undervisningen på hhx, hvad både elever og lærere fortæller, at de gør, men det kan også bruges til mange andre ting, og sådan som vi observerede det på de skoler, vi besøgte, blev der også surfet, spillet, chattet, downloaded og facebooket en hel del i timerne rundt omkring blandt eleverne.

I spørgeskemaundersøgelsen erklærer over halvdelen af hhx-eleverne (57 %) sig *enige* eller *helt enige* i, at der er meget uro fra computere, som bruges til ikke faglige aktiviteter (spil, messenger, facebook etc.). Både vores observationer og interview med lærere og elever tegner ligeledes et billede af, at elevernes brug af pc'er til ikke faglige ting synes at forstyrre undervisningen og tilraner sig elevernes opmærksomhed til fordel for opmærksomhed på undervisningen eller læreren. Enkelte elever peger direkte på, at de oplever, at de lærer mere, hvis de ikke åbner computeren eller lader den blive hjemme:

Jakob (1. år): For mit vedkommende, der er det som nat og dag, at nogle fag, der deltager jeg, og andre fag, der deltager jeg overhovedet ikke. Men alt sammen handler om, at jeg har åbnet min computer. Og så lige meget hvilket fag jeg har, hvis jeg først har fået åbnet min computer og sidder og skriver på facebook eller et eller andet, jamen så har jeg simpelthen mistet den time (...) hvis jeg ikke havde den med, så ville jeg få meget mere ud af det, det er der ingen tvivl om.

Men det er ikke kun en selv, der potentielt bliver forstyrret, hvis computeren bruges til underholdning i timerne. Flere elever fortæller, at det kan være svært at koncentrere sig, hvis man sidder lige bag en, der sidder og ser en film eller en musikvideo på pc'en. Man får disse underholdningsaktiviteter ind i synsfeltet hele tiden, og så er det svært at løsrive sig. Eleverne efterlyser her, at lærerne træder mere i karakter og udviser konsekvens over for de elever, der bruger pc'erne til underholdning i timerne, og at der etableres retningslinjer for brugen af pc'er, som blandt andet handler om, hvornår de må være tændt, og hvad de skal bruges til. Samtidig udtrykker lærerne en vis frustration over at træde ind i et klasserum fyldt med elever, der sidder med hovedet bag skærmen.

Spørgsmålet, der rejses til diskussion i denne forbindelse, er altså, om de teknologier, det er muligt at bringe ind i undervisningsrum-

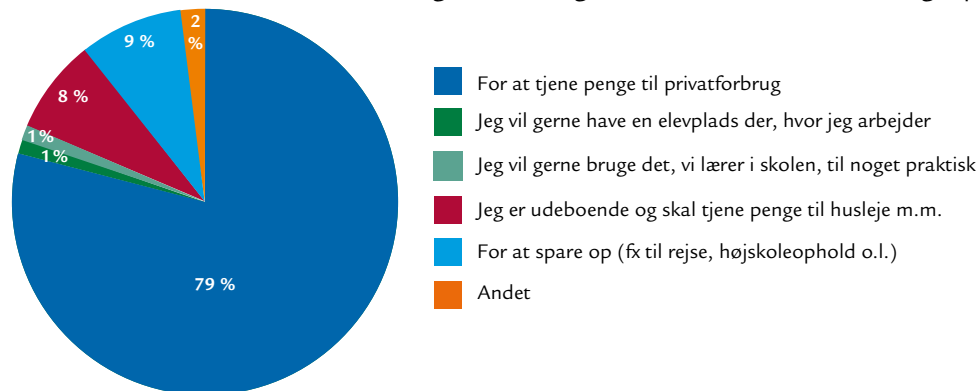
met i dag, giver nogle nye og anderledes udfordringer i forhold til at etablere gode og udbytterige læringsrum, eller om det bare er *højteknologiske kruseduller*, som en lærer formulerede det i et af interviewene – altså blot en ny mulighed for en mental pause i undervisningen, som ikke adskiller sig synderligt fra tidligere.

Vores bud er, at der er andet på spil end højteknologiske kruseduller, og det synes både relevant og nødvendigt at tage nogle grundlæggende didaktiske og pædagogiske diskussioner, ikke kun på hhx, men i alle uddannelsessammenhænge, hvor IKT er til stede, om, hvornår og hvordan det skal indgå i undervisningen, og hvordan man kan fremme elevernes evne til at forholde sig reflekterende og kritisk til moderne teknologier og den information, man kan hente på internettet. Spørgsmålet er, om og hvordan IKT fremmer læringen – og i givet fald hvilke former for læring og læring af hvad? Hvilke fag kan IKT med fordel bruges i? Hvilke undervisningsforløb kan det anvendes i og hvordan? Dette er sådan, som vi ser det, ikke i første omgang en teknisk diskussion omkring IKT, men en pædagogisk diskussion omkring undervisning og læring, og løsninger er derfor ikke primært tekniske, men pædagogiske. Det handler altså ikke om at lukke fuldstændigt for elevernes internetadgang. Eleverne skal have adgang til de faglige programmer, der ligger på pc'en, og kunne gå på internettet i undervisningen, men det betyder ikke, at de skal gøre det når som helst. De skal kunne gå på nettet og anvende deres pc'er, når det passer ind i lærerens plan og programmet for undervisningen.

Spørgsmålet er, *om og hvordan*
IKT fremmer læringen – og i givet
fald hvilke former for læring
– og læring af hvad?

Elevernes erhvervsarbejde og hhx

70 % af eleverne i undersøgelsen har erhvervsarbejde ved siden af deres studier, og 79 % af dem angiver, at den primære grund er at tjene penge til privatforbrug. Kun 1 % angiver, at det er fordi de gerne vil bruge det, de lærer i skolen, til noget praktisk. Se figur 7.

Figur 7: Hvad er de unges primære grund til at have erhvervsarbejde? 7.158 har svaret på spørgsmålet.

Spørgeskemaundersøgelsen tegner altså et temmelig entydigt billede af, hvorfor eleverne har erhvervsarbejde. Dette billede understøttes til dels af interviewene med eleverne, men når man går dem lidt på klingen, bliver billedet lidt mere nuanceret, og flere af eleverne kan faktisk godt se meningsfulde sammenhænge mellem det, de lærer på handelsgymnasiet, og deres erhvervsarbejde:

Kenneth (2. år): Jeg kan godt se nogle af de der samfundsøkonomien i verden ude på tanken, fordi det er jo benzin, som svinger i pris. Men resten af det, vi sælger, det er jo fræs og overforbrug, slik og sodavand, der kan man også godt mærke, hvornår det stiger og falder med kunderne, hvornår folk kan og vil.

Martin: Ja, man kan se, at sådan noget med prisdannelser, så kan man se sådan noget med, jeg arbejder i TripTrap, og det er jo sådan meget luksusvarer, kan man sige, så der kan man tydeligt se sådan noget med finanskrisen, hvordan den trykker på budgetterne og sådan. Jeg synes, det er meget spændende, og man kan jo godt se nogle af de teoretiske ting, man lærer, herude.

Nogle af de lærere, vi interviewede, forsøger bevidst at inddrage elevernes erhvervsarbejde i undervisningen, og måske kunne det være en ide i højere grad at hjælpe eleverne til at lave disse meningsfulde koblinger mellem hhx og deres erhvervsarbejde. Selvom deres primære grund til at have erhvervsarbejde er at tjene penge, ser det faktisk ud til, at der ligger et læringspotentiale her.

Afrunding på hhx og eleverne: Punkter til overvejelse

- Ligger der en udfordring i vejledningsarbejdet op mod elevernes valg af ungdomsuddannelse i form af mere nuanceret vejledning til de forskellige ungdomsuddannelser?
- Valget af hhx er for mange af eleverne både et tilvalg af hhx og et fravalg af stx, og dette forhold er det vigtigt at holde sig for øje i arbejdet med hhx-eleverne.
- Hvordan kan man imødekomme og udfordre elevernes direkte og konkrete (snævre) anvendelighedskriterium i forhold til fagene og undervisningen på hhx?
- Hvordan kan man i højere grad understøtte tværfaglighed, så elevernes mulighed for at se anvendeligheden af alle fag på hhx øges?
- Hvordan kan projekt- og gruppearbejde tilrettelægges og varetages fra lærernes side, så elevernes læreprocesser og positive oplevelse af forløbet understøttes bedst muligt?
- Hvordan kan klasserumsundervisningen tilrettelægges, så alle elevers mulighed for deltagelse varetages, uden at fagligheden kompromitteres?
- Hvordan kan man arbejde med elevernes start på hhx, så unødigt tvivl, forvirring og frustration minimeres?
- Hvilke pædagogiske og didaktiske udfordringer ligger der i tilstedeværelsen af IKT i undervisningen på hhx?
- Hvordan kan man i højere grad udnytte det læringspotentiale, der ligger i at understøtte meningsfulde koblinger mellem elevernes erhvervsarbejde og deres uddannelse?

Selvom deres primære grund til at have erhvervsarbejde er at tjene penge, ser det faktisk ud til, at der ligger et læringspotentiale her

4

Læringsmiljøet på hhx

Det sociale fungerer godt på hhx – men der er plads til forbedringer

Når det kommer til det sociale element på hhx, oplever lidt over halvdelen af eleverne (57 %), at der er et godt socialt sammenhold, og omtrent lige så mange (59 %) oplever, at de har et godt forhold til de andre klasser. Omkring tre ud af fire synes, at deres klasse fungerer godt sammen, og at der er mange med interesser, der ligner deres egne. I et fastholdelsesperspektiv er det sociale element afgørende for, om man bliver på en uddannelse, og set i det lys er der mange ting, der fungerer godt på hhx. Dog viser undersøgelsen også, at ca. hver femte (18 %) ofte føler sig uden for fællesskabet (heraf er 5 % *helt enige* i at have haft den oplevelse) og ca. hver tiende er *enige* eller *helt enige* i, at de føler sig mobbet en gang imellem (heraf 3 % *helt enige*). Der er lidt mere end dobbelt så mange af drengene (15 %), der er *enige* eller *helt enige* i, at de bliver mobbet en gang imellem (6 % af pigerne erklærer dette).

Mobning eller et underholdningsindslag, hvor du tilfældigvis er offeret?

Når vi i interviewene har spurgt ind til det her med mobning, giver eleverne generelt udtryk for, at der *ikke* er et decideret problem med mobning internt i deres klasse, men at det kan komme fra de andre og ældre årgange, hvor drillerier nogle gange opleves som at gå over grænsen. Enkelte giver dog også udtryk for, at de har oplevet, at en enkelt blev decideret mobbet i deres egen klasse, og offeret var en, som på en eller anden måde ikke rigtigt passede ind eller forstod de sociale koder:

Lars (1. år): David, han har ikke haft det nemt, det har han virkelig ikke, altså engang imellem har man bare lyst til at slå nogen af dem. Der har jeg virkelig været sur, der er jeg blevet nødt til at sige noget.

Frederikke: Det er fordi han er lidt anderledes, og han måske var lidt nærgående engang imellem.

Lars: ... og så det, de gør mod ham, det synes vi andre jo er sjovt, men det kan godt være, at han ikke synes, det er sjovt.

Frederikke: Nej, det er de færreste, der synes, det er sjovt.

Lars: Altså, jeg har det godt med alle i klassen, selvom jeg bliver svinet, hvis jeg laver et forkert svar eller sådan noget, så er jeg jo ligeglad, fordi jeg ved, at de godt kan lide mig alligevel.

Dette sætter spørgsmålstejn ved, hvor grænsen mellem venskabelige drillerier og mobning går, og hvem der definerer den. Er drillerier mobning, eller er det blot et underholdningsindslag, hvor du tilfældigvis er offeret? Hvordan oplever dem, der bliver udsat for drillerier, det?

Er drillerier mobning, eller er det blot et underholdningsindslag, hvor du tilfældigvis er offeret?

Der er altså plads til forbedringer på den sociale front på hhx, og lærerne har selvfølgelig et særligt ansvar her i form af at skabe og understøtte en inkluderende kultur i klassen og på hhx, hvor der er plads til at være forskellig og ville forskellige ting. Mange af eleverne oplever, at *det er der*, men som undersøgelsen og citatet her peger på, så er der altså nogle mere eller mindre synlige grænser og koder, og en andel af eleverne føler sig mobbede eller uden for fællesskabet.

Koblingen mellem det sociale og det faglige

Flere af eleverne i interviewene fremhæver, at de oplever, at der er en lidt større afstand til lærerne på hhx, end de er vant til fra folkeskolen, og det kan derfor være svært for nogle at finde sig til rette på hhx. Men dette er ikke noget, der gælder for alle. Nogle af eleverne fremhæver, at netop dette kan være med til at skabe respekt for lærerne, når de ikke forsøger at være for meget på elevernes niveau og snakke med dem om deres private liv, som Klaus og Pia, to 1. årselever her fortæller:

Klaus: Selvom Astrid hun er den bedste lærer, så har vi overhovedet ikke noget personligt med hende.

Pia: Det sagde hun fra dag et af. Altså hvis vi havde noget privat, så skulle vi ikke komme og snakke til hende, og hun ville ikke blande hendes personliv ind i det.

Det, som mange af eleverne derimod efterspørger, er, at der er gode rammer for at skabe relationer på årgangen og på tværs af årgangene på hhx. Stort set alle, vi har interviewet, forestiller sig, at der er et meget bedre socialt miljø og sammenhold på stx, og de ville ønske, at der var lidt mere af det samme på hhx, og de vil gerne have bedre muligheder for at møde og skabe relationer til de andre, der går på handelsgymnasiet. Det er altså vigtigt, at lærerne og ledelsen støtter op omkring et godt socialt miljø på

... at skabe gode rammer for at koble det sociale og det faglige

hhx, og det handler ikke nødvendigvis om flere/bedre fester – det gør det nok også – men det handler i lige så høj grad om at skabe gode rammer for at koble det sociale og det faglige.

43

Læringsmiljøet og kommunikationen i klassen

84 % af eleverne er *enige* eller *helt enige* i, at det er de samme, der altid deltager i timerne. Dette kan der være mange årsager til, men noget af det kan handle om usikkerhed på eget niveau, som gør, at man holder sig tilbage. Her erklærer 41 % af eleverne sig enige eller helt enige i, at de ikke siger så meget i timerne, da de er usikre på deres faglige niveau, og 23 % holder sig tilbage af frygt for at blive til grin i klassen. Her er det vigtigt, at der i klassen skabes en kultur og et læringsmiljø, hvor det er okay at byde ind, selvom man ikke er sikker på svaret, og at der skabes rum til, at alle har mulighed for at deltage, også dem, der ikke altid sidder med fingeren oppe.

Int.: Var der noget, der kunne gøres bedre i forhold til, at flere kunne få sagt noget?

Jens (1. år): Det der med, at de måske i stedet for at vente på, at vi selv... så bare spørger en tilfældig. Så sikrer de sig også lidt mere, at folk de hører efter, fordi så ved de, at man kan risikere at blive spurgt.

Int.: Men er det ok, hvis de bare spørger jer?

Christian: Ja det synes jeg, fordi de regner jo med, at vi har lavet lektier.

Ifølge eleverne skal dette dog ikke blive en runde af overhøring af alle elever, men mere have karakter af en flydende dialog med alle i klassen. Det er selvfølgelig en balancegang, for det kan også være demotiverende for de elever, der aktivt markerer, at de gerne vil deltage, at deres vilje til deltagelse ikke altid mødes af læreren. Nogle af de lærere, vi interviewede, er opmærksomme på dette med at få alle med, men påpeger også, at det kan være svært, når eleverne ikke *vil* deltage.

Studiemiljø

Læringsmiljøet på hhx handler ikke kun om de sociale og kulturelle rammer omkring elevernes læring og undervisning, men også om den kultur, som findes på skolen rundt om og ved siden af undervisningen, i frikvartererne og efter skoletid. Og så handler det om de fysiske rammer. Eleverne savner rum til at arbejde i grupper i eller bare til at hygge sig i:

Jesper (1. år): Der mangler det, at man får lov til faktisk at hygge sig og slappe lidt mere af og sådan. Men det jeg tænker, at det kunne man godt lige bruge, det var måske et rum, nogle lidt flere rum, hvor man kan sætte sig ind på en sofa og sidde med alle sine venner. Fordi her der sidder man ude på et par hårde stole ved et spisebord, og så kan du gå tilbage og sætte dig på den samme slags bord igen. Så der mangler lidt variation og sådan komfort.

Hhx er ikke et sted, hvor man hænger ud efter skole. Dette kan måske have at gøre med, at hhx-elever mange steder kommer fra et stort opland, og det betyder, at de ofte tager hjem lige efter undervisning, fordi de er afhængige af faste transporttider med bus og tog. Men dette til trods så efterlyser eleverne altså et bedre studiemiljø. En del af det handler om de rammer og muligheder,

der stilles eleverne til rådighed, men en del af det handler selvfølgelig også om, hvordan eleverne tager sig adgang til disse rammer og muligheder. Men det synes i hvert fald at være et område, hvor der er plads til forbedring på hhx, og det er vigtigt, at både ledelse og lærere støtter op om studiemiljøet, også hvad angår de fysiske rammer.

Afrunding på læringsmiljø: Punkter til overvejelse

- Hvordan kan man til stadighed arbejde med det sociale læringsmiljø, give hhx-eleverne yderligere støtte og fremme en inkluderende kultur, så andelen af elever, der føler sig mobbede eller uden for fællesskabet, minimeres?
- Der ligger en udfordring i at skabe gode sociale og faglige rammer for kontakt mellem eleverne på årgangen og årgangene.
- Hvordan kan man arbejde med elevernes aktive deltagelse i undervisningen og muligheder herfor, således at så mange som muligt gives tryk adgang til at byde ind i undervisningen?
- Kan der gøres mere for studiemiljøet på hhx?

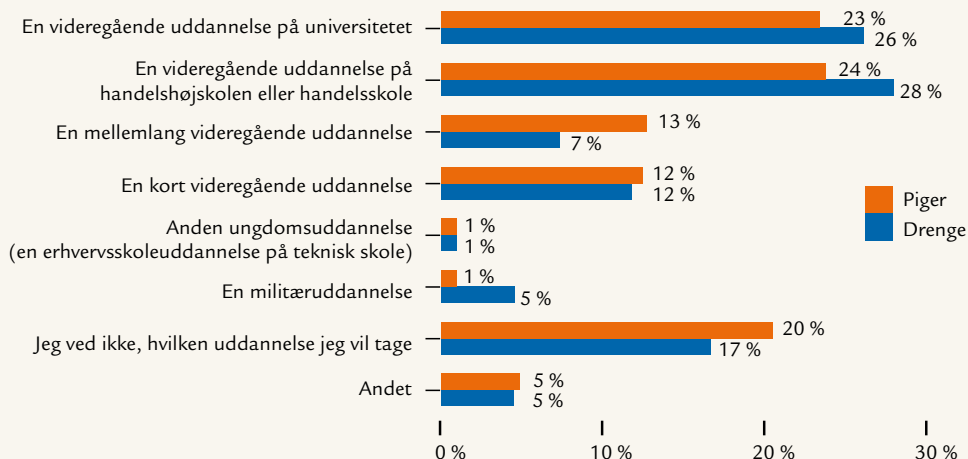
5

Hhx og fremtiden

Videreuddannelse og job

Når det kommer til videreuddannelsesperspektivet, svarer en fjerdedel af eleverne (26 %), at de vil fortsætte direkte på videreuddannelse efter hhx. Kun 6 % angiver, at de ikke ved, om de vil have mere uddannelse, og 3 % angiver, at de vil finde sig et job, der ikke kræver mere uddannelse. Se figur 8.

Figur 8: Hvad forestiller de unge, som vil læse videre direkte efter hhx sig, at de vil læse? 6.746 har svaret på spørgsmålet.

Nogle elever fortæller i interviewene, at de har planer om at læse videre på Copenhagen Business School (CBS) eller tage en cand. merc. og synes at være godt orienteret i forhold til deres muligheder for at læse videre efter hhx. Hvis man kigger på, hvor mange af de adspurgte elever i undersøgelsen der erklærer sig *enige* eller *helt enige* i, at det var afgørende for deres valg af hhx, at man kan bruge den til at læse videre, gør det sig gældende for 73 %, og stort set samme antal (75 %) erklærer sig *enige* eller *helt enige* i, at de vil bruge hhx til at læse videre. Videreuddannelsesperspektivet er altså et vigtigt parameter for en stor del af de unge på hhx og noget, mange er bevidste om i deres valg af hhx. Dette tyder på, at elevernes bedømmelse af anvendeligheden af deres uddannelse ikke er entydigt rettet mod et jobmarked.

Dette til trods forventes det, at flere elever fra det almene gymnasium inden for en 10-årig periode vil læse videre. Otte ud af ti, der afslutter det almene gymnasium, forventes således at fortsætte på en videregående uddannelse. Dette forventes af seks ud af ti, der afslutter erhvervsgymnasiet (her skelnes ikke mellem hhx og htx). 'Tal der taler, 2008, se tabel 1.

Tabel 1: Adfærd efter fuldført gymnasial uddannelse – andelen, som inden for ti år forventes at påbegynde en ny uddannelse.

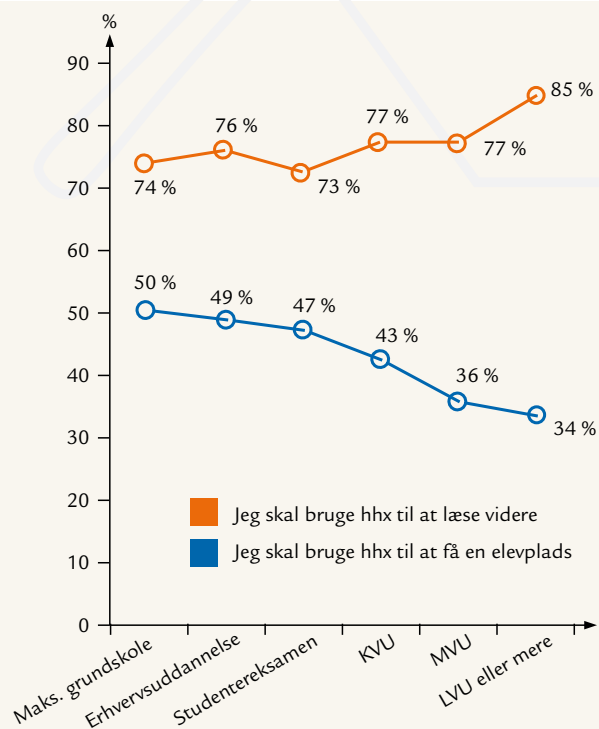
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
	%					
Almengymnasiale uddannelser i alt	100	100	100	100	100	100
Fortsætter i uddannelse	96,2	96,5	96,4	96,6	96,7	96,6
Grundskole og ikke-kompetencegivende uddannelse	0,7	0,7	0,6	0,5	0,7	0,7
Gymnasiale uddannelser	10,1	9,9	9,7	9,8	9,9	3,8
Erhvervsfaglige uddannelser	10,3	10,2	10,4	10,5	10,5	11,6
Korte videregående uddannelser	6,1	5,5	5,2	5,3	5,3	6,0
Professionsbachelor- og øvrige mellemlange videregående uddannelser	28,0	28,6	29,1	27,9	27,3	29,2
Universitetsbacheloruddannelser/kandidatuddannelser	41,0	41,6	41,4	42,6	43,0	45,3
Fortsætter ikke i uddannelse	3,9	3,5	3,5	3,4	3,3	3,5
	%					
Erhvervsgymnasiale uddannelser i alt	100	100	100	100	100	100
Fortsætter i uddannelse	93,0	93,7	93,4	93,6	93,7	93,6
Grundskole og ikke kompetencegivende uddannelse	0,5	0,6	0,5	0,7	0,7	0,7
Gymnasiale uddannelser	1,4	1,7	2,1	1,9	2,6	0,9
Erhvervsfaglige uddannelser	36,3	34,8	33,0	32,6	31,6	30,7
Korte videregående uddannelser	16,2	15,0	13,9	13,3	14,3	15,4
Professionsbachelor- og øvrige mellemlange videregående uddannelser	14,2	16,9	17,6	18,5	17,1	18,0
Universitetsbacheloruddannelser/kandidatuddannelser	24,3	24,7	26,3	26,6	27,3	27,8
Fortsætter ikke i uddannelse	6,9	6,3	6,4	6,4	6,1	6,3

Kilde: UNI-C Statistik & Analyse.

I den forbindelse viser UNI-C's opgørelse over, hvor mange elever fra de gymnasiale uddannelser der inden for en periode på 15 måneder er i gang med en ny uddannelse, et interessant billede. 67 % af de erhvervsgymnasiale studenter er efter 15 måneder i gang mod 53 % af studenterne fra det almene gymnasium. 'Tal der taler', 2008.

I den forbindelse er det værd at bemærke, at vores undersøgelse peger på, at jo højere uddannelse elevernes forældre har, jo flere af dem angiver, at det var afgørende for deres valg af hhx, at de skal bruge den til at læse videre. Omvendt, jo lavere forældrenes uddannelse er, jo flere angiver, at de valgte hhx med henblik på at få en elevplads. Se figur 9.

Figur 9: Andele, for hvem videreuddannelsesplaner og elevplads var afgørende, da de valgte hhx. Fordelt på mors højeste uddannelse. Henholdsvis 9.405 og 9.340 har svaret på spørgsmålene.

I spørgeskemaundersøgelsen har vi også spurgt eleverne, hvad de regner med at gøre, når de har afsluttet hhx, og her går tendensen igen (jo højere forældreuddannelsesniveau, jo højere uddannelse planlæger de selv at tage, og jo lavere forældreuddannelsen er, jo flere vil gå direkte i job eller elevplads). Spørgsmålet, man her kan stille, er, om de almene studiekompetencer hos eleverne i hhx bliver støttet og udviklet tilstrækkeligt undervejs i deres gymnasieuddannelse, eller om der er plads til forbedringer på denne front? Den profil, hhx har som en meget direkte anvendelige og konkret uddannelse, kan altså i dette lys både ses som en styrke og en hæmsko. Der er måske her en udfordring i form af dels at bibeholde og styrke de unikke kvaliteter, handelsgymnasieuddannelsen har i erhvervsfaglig retning, og samtidig tydeliggøre og understøtte udviklingen af elevernes almene dannelse og studiekompetencer.

Afrunding på fremtid – job og videreuddannelse:

Punkter til overvejelse

- Bliver eleverne støttet og hjulpet tilstrækkeligt undervejs i uddannelsen i deres søgning og orientering mod videreuddannelse?
- Hvordan kan man dels bibeholde og styrke de unikke kvaliteter, handelsgymnasieuddannelsen har i erhvervsfaglig retning, og samtidig tydeliggøre og understøtte udviklingen af elevernes almene dannelse og studiekompetencer?

ISBN 978-87-7082-109-4

ef.dk

9 788770 821094

varenr. 102002-1

danske
ERHVERVSSKOLER
LEDERNE

cefu | Center for
Ungdomsforskning